

GJERMUND KOLLTVEIT

JORDAS SKJULTE TONER

Musikk og instrumenter fra steinalder til vikingtid

FORD FORLAG

© Gjermund Kolltveit

Forfatteren har mottatt støtte fra Det faglitterære fond

Fagkonsulenter: Kristin Armstrong Oma og Cajsja S. Lund

Korrektur: Knudsen Korrektur

Foto omslag og side 80–81: Håkon Roland, Imaginarius foto. Modeller: (f.v. forside) Jo A.O. Ford Kolltveit (bronselur), Kajsja Jernetz (lyre), Inez Rizell (tromme), Isaak Rizell (musikkbue) og Julius Eberhard (bronselur). Bronselurene tilhører familien Sten K. Johnson, Malmö. Location: Hampusgården, Åkarp, Skåne. Takk til Cajsja S. Lund.

Illustrasjon, side 4: basert på avbildninger fra Midtøsten, første og andre årtusen f. Kr.

Illustrasjon bakside: Brummer av bein fra La Roche, Lalinde, Dordogne, Frankrike, 16 000–10 000 år før nåtid (tegning: Sverre Jensen) – Bjelle fra Köyliö Vanhakartano, Finland, år 1000 etter Kristus (kopi og foto: Riitta Rainio) – Beinfløyte fra Isturitz (kopi), Pyrénées-Atlantiques, Frankrike, 40 000–26 000 år før nåtid (foto: Don Hitchcock) – Lyrestol av rav fra Broa, Halla, Gotland, 700–800-tallet etter Kristus (foto: Björn Gustavsson/Statens historiska museum, Stockholm) – Lyre lagd av Gjermund Kolltveit, vikingtid (foto: Ann-Turi Ford)

Trykk: Print in Baltic as

Grafisk formgivning: Ann-Turi Ford

Ford Forlag 2014 | www.fordforlag.no

ISBN: 978-82-998452-7-4

INNHold

Velkommen til fortidas lydverden!	5
MAGISK SUS Brummere og munnharper.	6
HJERTETS RYTME Trommer og rytmeinstrumenter	12
BLÅSTE SIGNALER Lur, trompeter og bukkehorn	20
MUSIKKEN SKAPES Opprinnelse – musikk og ikke-musikk . . .	28
APOLLONS INSTRUMENT Lyrer og harper	36
VERDENS ELDSTE? Fløyter og rørbladinstrumenter.	44
STEINERS KLANG Klokkesteiner og litofoner	54
GAULING, SANG Den menneskelige stemmen.	60
GYLLEN MAKTLYD Bronselurer og gullhorn	68
BESKYTTELSE, EKSTASE Klokker, bjeller og rangler.	74
Tidslinje	80
Kaos og orden i instrumentskuffen	82
Les mer	84
Etterord	86

VELKOMMEN TIL FORTIDAS LYDVERDEN!

Fortida var ikke stille. Folk lagde lyd, de spilte og sang og ropte, som nå. De danset og feiret livets små og store begivenheter, sang lange viser rundt bålet, og brukte lyd til å beskytte seg mot det onde eller å komme i kontakt med andre verdener. De hermet etter dyr og fugler for å lokke dem til seg, og lagde skremmelyder for at rovdyra skulle flykte. Og de lagde fantastiske instrumenter. Ikke

mange instrumenter har overlevd til vår tid, fordi de ble lagd av materialer som blir borte i jorda. Men jorda skjuler fortsatt noe. Den som leter, i jorda, på helle-ristninger, i huler der det bodde folk og i museer vil finne mange rester etter tone- ne som våre forfedre og formødre lagde for tusen år siden, for ti tusen år siden, og enda lenger tilbake. Velkommen til musikkens forhistorie, før den vanlige musikkhistorien begynner, og før musik- ken ble musikk!

MAGISK SUS

Foto: Olga Kvalheim, Torsø Museum – Universitetsmuseet

I 1991 gravde arkeologer ut en boplass fra steinalderen på Tuv, ved Saltstraumen utenfor Bodø. Mellom funn av steinredskaper og pilspisser dukket det opp en litt merkelig ting av rødlig skifer. Den kunne minne litt om et propellblad. Kantene var ikke skarpe, så det kunne ikke være en kniv eller ei pil. Arkeologen Hein Bjartmann Bjerck, som ledet utgravningen, lurte fælt på hva dette kunne være, så han lagde en kopi som han eksperimenterte med. Etter at han hadde lekt seg litt fant han ut at han kunne feste ei snor i den ene enden, og svinge steinbladet rundt i lufta. Da kom det en mystisk lyd. Hadde han funnet et instrument? Norges eldste musikkinstrument?

Bjerck hadde lagd en brummer, som er et flatt stykke tre, stein eller bein med en tråd festet i den ene enden. Den lager en skikkelig kul lyd når den blir snurret rundt i lufta. Lyden kommer fra at brummen spinner fort rundt sin egen akse. Snora tvinner seg rundt og rundt. Når den ikke kan tvinne seg mer, stopper den et øyeblikk, før den spinner den andre veien. Lyden høres ut

som brumming, nesten som en motorsykkel som starter opp. Det er kanskje på grunn av den tøffe lyden at brummen mange steder har vært guttenes leketøy.

Lydredskap eller musikkinstrument?

Brummen er et såkalt lydredskap. Men vi kan også si at den er et instrument, eller et musikkinstrument. Brummen fra Tuv har blitt presentert som Norges eldste musikkinstrument, for eksempel på det lokale museet ved Saltstraumen.

Men ble det lille propellbladet lagd for å framføre musikk? Eller ble det bare

brukt til det vi kaller rituelle formål, for å tilbe guder og høyere makter? Hva betydde lyden for steinaldermenneskene? Og hvordan kan vi som lever nå få vite noe om det?

Det er vanskelig å si noe sikkert om lyd og musikk i steinalderen, ja, i fortida i det hele tatt, siden lyden er borte for alltid. Musikkens og lydens arkeologi handler om det arkeologene finner i jorda. I Norge har vi som regel ganske dårlige bevaringsforhold for tre og andre organiske materialer. Dermed har de fleste instrumenter og lydredskaper rett og slett blitt til jord. Men noe finnes, for eksempel brummere av stein, som den fra Tuv.

Crocodile Dundee

Brummerne finnes over hele verden, og som regel blir de lagd av andre materialer enn stein, oftest tre eller bein. Den magiske lyden har blitt brukt på mange måter, for eksempel til å kontrollere torden og uvær og til å få kontakt med forfedre og ånder. I Malaysia snurrer de skivene rundt for å skremme elefanter vekk fra plantasjonene så de ikke trækker ned avlingene. Urbefolkningen i Australia har brukt brummere, ved siden av sine boomeranger. I filmen *Crocodile Dundee* brukte hovedpersonen en brummer, og mange som så filmen ble interessert i denne mystiske og kraftige lyden.

I regnskogen i Amazonas ble brumme- re brukt i rituelle seremonier, for eksempel i ritualer som markerte overgangen fra barn til voksen – tilsvarende vår

Fri rekonstruksjon av brummen fra Tuv (til venstre) ved siden av en annen mulig brummer av skifer, fra utgravningene på Melkøya ved Hammerfest. Den er fra en tidligere periode i steinalderen, mellom 4 500 og 4 240 før Kristus. Originalen er 7,5 centimeter, og har innskårede hakk til feste av snor, som den fra Tuv.

Krokodillejegeren Crocodile Dundee i aksjon med sin brummer.

Steinbladet som kan ha vært en brummer, fra Tuv ved Saltstraumen utenfor Bodø. Datering omtrent 2 800 før Kristus. Brummen er bare 6,4 centimeter lang. Hakkene i ene enden kan ha vært lagd for å feste ei snor.

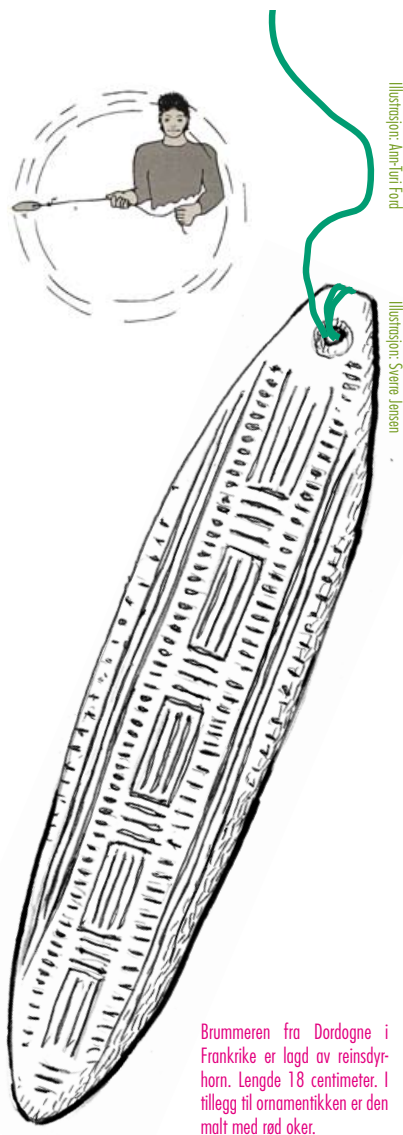
konfirmasjon. I gamle dager var det noen steder slik at bare gutter og menn lagde og brukte brummere. Jenter og voksne damer fikk ikke lov til så mye som å se en brummer! Det var strengt forbudt.

I Europa har brummerne overlevd til vår tid mest som barneleke. Noen beste-foreldre husker kanskje at de moret seg med brummere da de var barn. *Hurre* ble dette lydleketøyet også kalt.

Er du spent på den stilige brummerlyden? Det er faktisk lett å lage en brummer: Ta et enkelt trestykke, fest ei snor i enden og sveiv i vei! En linjal med hull i den ene enden funker helt fint.

Vindmagi

Men mange steder legger folk likevel mye arbeid i brummerne, særlig med å lage dekorasjoner. De skal ikke bare være vakre, men har også magisk betydning.

Instrumenter og foto: Gjeremund Kolheii

Brummere, eller hurre som de også blir kalt, i forskjellige utforminger i tre. Kanskje vikingenes trestykker som de «svingte rundt i lufta» så ut som noen av disse? Den øverste er 65 centimeter lang og lager en dyp, kraftig lyd.

Før brummeren ble leketøy var det mer alvor, også her hos oss. På Sunnmøre ble det fortalt om at brummere ble brukt til å temme farlige kastevinder fra havet og at fiskerne brukte dem for å kalle sammen notlaget. Vikingene brukte også brummere. I sagaene finner vi beskrivelser av at de svingte trestykker rundt i lufta.

Brummere blir regnet for å være utrolig gamle. En fransk brummer fra hulen La Roche i Dordogne, lagd av bein og fint dekorert med innskårne streker, er mellom 10 000 og 16 000 år gammel.

For å kunne si noe om hvordan musikken var i steinalderen trenger vi også kunnskap om musikken i dag, i ulike samfunn. Om hvordan mennesker bruker musikk og instrumenter, til jakt, til underholdning eller til religiøse ritualer. Vi kan tenke oss at brummeren i steinalderen ble brukt i religiøse handlinger

eller ritualer, slik som i Sør-Amerika og Australia i nyere tid. Den var kanskje et middel til å komme i kontakt med den verdenen som er utenfor rekkevidde til vanlig.

Magiske munnharper

Et annet «urinstrument» som har blitt brukt i slike ritualer er munnharpa. Den har også en magisk lyd. Munnharpa som finnes i Europa blir lagd av metall, har en åpen bøyle og to parallelle armer. Du må legge armene inn til fortennene, og slå an fjøra slik at den svinger fritt inne i munnhulen. Lyden blir forsterket fra munnhulen og magen.

Hvor gammel munnharpa er vet vi ikke. I Europa er de eldste funnene omtrent 800 år gamle. I Asia finnes det også andre former, lagd av bein, horn og tre. De eldste er over to tusen år gamle,

Asiatiske munnharper av tre og tynt metall, fra (f.v.) Bali, Kambodsja, Laos, Kina (metall og bambus), Mongolia og Japan. Den med «halen» over er fra Taiwan, og er lagd av både bambus (ramme) og metall (fjører).

Munnharper av den vanlige typen vi kjenner fra Europa. De finnes i dag på alle kontinenter, men kom nok opprinnelig fra Asia. Disse er fra (f.v.) Kina, Tuva i Sibir, Nepal og Sicilia.

Sjaman fra Mongolia med munnharpe

Foto: Justin Jn

Illustrasjon: Sverre Jansen

og er funnet i Mongolia og Kina. Men instrumentet kan godt være mye eldre. Disse små og tynne tingene har nok ikke overlevd i jorda gjennom flere tusen år.

I Asia, særlig i Sibir og Sentral-Asia, har de i lang tid brukt munnharpe i forbindelse med det som kalles sjamanisme. Det handler om å reise til en annen, åndelig verden. Sjamanen – en medisinmann eller trollmann – er den utvalgte personen som «reiser», og som tar med seg kraften tilbake til den virkelige verden. For å komme i rette stemningen og få kraft til reisen må sjamanen bruke musikk, rytme og bevegelse. Sjamanisme praktiseres i flere verdensdeler. Samer, inuiter på Grønland og andre folkegrupper som bor langt mot nord har ofte praktisert sjamanisme. Dette virket veldig truende på de første misjonærene som kom, og det ble forbudt. Runebomme er ei tromme som samene har brukt på sine åndereiser. Andre steder, for eksempel i Sibir, var altså munnharpe vanlig. Det er noe med klangen i instrumentet som lett bringer sjamanen av gårde.

Tankefordriveren

Det er spennende at det italienske navnet på munnharpe er *scacciapensieri*. Det betyr «den som sender tankene på flukt».

Også her gir klangen assosiasjoner til en reise. Kanskje folk har ligget i gresset, kjedet seg, og spilt munnharpe, for å få tankene til å reise?

En annen magisk bruk av munnharper er i frieri og flørting. Flere steder, også i Norge, ble munnharpe spilt av gutter for å vekke interesse hos jentene, eller for å komme i kontakt med de underjordiske. Det finnes flere historier om den ensomme gjeterguten som spilte munnharpe helt til de underjordiske dukket opp. Da gjaldt det å kaste munnharpe over hodet på den peneste jenta, for å binde henne til seg. Andre steder i verden brukes munnharpe i kurtise og flørting, ved at et forelsket par sender hemmelige meldinger til hverandre gjennom munnharpelyden.

Illustrasjon: Christine Hoel

I mange land fortelles det om gutter som spiller på munnharpe og får kontakt med jenter, enten de er underjordiske, som her, eller av kjøtt og blod.